

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

پنجابی قصیاں وچ اسرائیلی تلمیحات

Abstract:

This research is a detailed study of Israiliat (Israelites references) and its use in 'Punjabi Talmihat' (reference to some past event or story in one's writing) by Punjabi classical poets. These 'Talmihat' are from holy books other than Quran. These are also from religions other than Islam. 'Talmih' being a part of construction, having a large story behind, may be used in prose or poetry.

تمام پنجابی کلاسیکل قصیاں وچوں قرآن اسلام تے دیگر مذاہب توں متعلقہ تلمیحات دے بعد جیہڑیاں تلمیحات نظریں پندیاں نیں اوہ اسرائیلیات توں متعلقہ تلمیحات نیں۔ اسرائیلیات ہر زبان تے ادب دے شعری خزانے دا حصہ نیں بالخصوص دینی ادب تے صوفیانہ شاعری ایس توں وچھی نہیں۔ اسرائیلیات کیہ نیں ایس بارے ہمایوں عباس لکھدے نیں:

”اسرائیلیات سے مراد وہ روایتیں ہیں جو اسرائیلی ذرائع سے ہم تک پہنچی ہیں بعد میں یہ اصطلاح اور زیادہ عام ہو گئی اور تمام من گھڑت روایتوں کے لیے استعمال کی جانے لگی خواہ ان کے راوی یہودی ہوں یا کوئی اور“۔ (۱)

پنجابی شاعر بالخصوص صوفی شاعر جیہڑے کلاسیک دے مرتبے تے فائز نیں اوہناں دی علمی وسعت ایس گل دا مونہہ بولدا ثبوت اے کہ اوہناں اپنی شاعری وچ ڈھیر اسرائیلی تلمیحات ورتیاں نیں۔ پنجابی دے اکثر کلاسیکل قصیاں وچ ایہناں اسرائیلی روایتاں نوں منظر عام تے لیاون دی بھرپور کوشش کیتی گئی اے جیہڑی شعراء دے وسیع علم تے مضبوط عقیدے دا منہ بولدا ثبوت نیں۔ وارث شاہ، میاں محمد بخش، ہاشم شاہ، بلھے شاہ بابا فرید غرض پنجابی دے ہر قدیم شاعر نے اسرائیلی تلمیحات نوں کدھرے

نہ کدھرے ورتوں وچ ضرور لیا ندا اے۔ اسرائیلیات نوں تن قسماں وچ ونڈیا گیا اے :
 ”امام ابن تیمیہ (661ھ/1263ء - 728ھ/1382ء) نے اسرائیلی
 روایت کی تین قسمیں قرار دیں ہیں۔

(1) ایک وہ جس کی صحت قرآن و سنت سے معلوم ہو چکی ہے اس لیے
 ہم اس کی تصدیق کرتے ہیں۔

(2) دوسری وہ جس کا جھوٹا ہونا واضح ہو چکا ہو۔ اس لیے ہم اس کے
 باطل ہونے کے قائل ہیں۔

(3) تیسری وہ روایات جن کے بارے میں ہماری ہدایت خاموش ہے
 ان کی نہ تو ہم تصدیق کرتے ہیں اور نہ تکذیب ان روایات کو استدلال
 کے لیے بیان کیا جاتا ہے لیکن ایسی روایات سے دین کو کوئی فائدہ نہیں
 ہوتا۔“ (2)

چونکہ موضوع و تعلق اسرائیلیات توں متعلقہ تلمیحاں نال اے ایس لئی ایس مقالے وچ صرف اوہی
 تلمیحاں پیش کیتیاں جان گئیاں جنہاں کچھے اسرائیلی اشارے موجود نیں۔ قصہ احسن القصص حضرت یوسف
 علیہ السلام واقعہ اے۔ ایس قصے وچ کئی تھانواں تے کجھ واقعیات دا استناد نہیں ملدا ایس پاروں ایہہ واقعیات
 اسرائیلیات دے زمرے وچ گردانے جاندے نیں۔ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں نے کئی تھانواں تے
 اسرائیلیات دا ورتاؤ اکتیا اے مولوی صاحب لکھدے نیں:

کر اقرار گناہ زلیخا توبہ دے در آئی
 استغفار کرے سواری رو رو عرض سنائی (3)

حالانکہ قرآن پاک توں کسے طور وی زلیخہ دا نام ہونا ثابت نہیں۔ بلکہ اوس تے حضرت یوسف
 نوں بندی وان کروایا سی۔ اگرچہ پیغمبر ہوون دے ناطے ایہہ اوہناں دی نبوت دا حصہ سی لیکن زلیخہ دا
 پشیمان ہونا ثابت نہیں۔ شاعر موجب زلیخہ نے اپنے گناہ نوں تسلیم کر لیا سی۔ اسرائیلی تلمیحاں سب توں
 ودھ قصہ ہیر وارث شاہ وچ موجود نیں۔ وارث شاہ لکھدے نیں:

ولا تقربا هذه الشجرة نالے سپ تے مور نوں کڈھیا ای (4)

وارث شاہ نے ”عربی“ اکھراں دا ورتاؤ کر کے ایس تلمیح نوں پیش کیتا اے۔ جیہڑا اوہناں

دے فقیہ ہوون دا مونہہ بولدا ثبوت اے۔ شیطان اپنے کم وچ جتیا ہویا سی کیوں جے اوہ جاندا سی کہ آدم نوں جنتوں کڈھوان دا صرف اک رستہ اے تے اوہ ایس درخت دا میوہ اے۔ قصص القرآن موجب:

”اب ابلیس کو ایک موقع ہاتھ آیا اور اس نے حضرت آدم و حوا کے دل میں یہ وسوسہ ڈال دیا کہ یہ شجر، شجر غلد ہے۔ اس کا پھل کھانا جنت میں سرمدی آرام و سکونت اور قرب الہی کا ضامن ہے اور قسمیں کھا کر ان کو باور کرایا کہ میں تمہارا خیر خواہ ہوں۔“ (5)

قصہ آدم و ابلیس بارے ہیر وارث شاہ وچ تلمیحاں خاص طور تے اسرائیلی تلمیحاں ایس قصہ وچ ڈھیر موجود نیں۔ وارث شاہ فرماندے نیں:

وارث شاہ میں نواں سحر ہویا پریاں جن فرشتے توں لا گئیاں (6)
آکھیا جاندا اے کہ خطائے آدم علیہ السلام وچ شیطان نے سب نوں آلہ کار بنایا سی کجھ تھانواں تے سب اُتے شیطان دے حاوی ہوون دا لکھیا اے تے کدھرے سب نوں لے کے جنت وچ داخل ہوون دا اے۔ قصص الانبیاء موجب:
”سانپ اس کو (ابلیس) کو منہ میں لے کر بہشت میں گیا اور نگہبان کو مطلق خبر نہ ہوئی۔“ (7)

حافظ برخوردار ہوراں دی ایہہ اسرائیلی تلمیح ورتی امی جس توں جاپدا اے کہ اوہناں نوں دینی اصطلاحواں تے مکمل عبوری۔ جس پاروں اوہناں نے اسرائیلی تلمیح ورت کے صاحبان دے فرار ول اشارہ کیتا اے۔ مرزا صاحبان وچ ایس تلمیح نوں انج ورتیا گیا اے:

نہیں کوئی چیت نہ چیتڑے نہ کوئی شان گمان
نہ سنھ لگی موریوں نہ پوڑی نہ پڑ سانگ (8)

آکھیا جاندا اے کہ سب موری دے رستے ابلیس نوں جنت وچ لے کے گیا سی تے اوس ہر طرحاں حضرت آدم و حوا نوں بہکان دا چارا کیتا۔ یعنی حضرت آدم تے حضرت حوا توں جیہڑی غلطی سرزد ہوئی اوہ دے وچ سب تے مور نے شیطان دا ساتھ دتا۔ ایس بارے مولانا حفظ الرحمن لکھدے نیں:

”توراة وانجیل (بائبل) میں اس قصہ سے متعلق جو واقعات مذکور ہیں مثلاً سانپ اور طاؤس کا قصہ یا اسی قسم کی اور باتیں جو قرآن عزیز اور صحیح روایات حدیثی میں نہیں پائی جاتیں انکے متعلق کیا حکم ہے؟ یہ سب اسرائیلیات کہلاتی ہیں اور بے اصل ہیں۔“ (9)

ایسے طرحاں اک ہو رتھاں تے ایہہ تلج ورتی گئی اے:

۔ کاں باغ دے وچ کلول کر دے کوڑا پھولنے دے اتے مور کیٹے (10)

یعنی گند تے برائی پھیلاں دی ذمہ داری مور نے چک لئی پر ایہہ قرآن توں ثابت شدہ نہیں۔

ایہدے نال ای عزیز مصر دے قول نوں وی بطور تلج ورتیا گیا اے کہ ”ایہہ تہاڈا عورتاں داکٹر“ اے۔

۔ آدم کڈھ بہشت تھیں خوار کیتا ایہہ ڈانٹاں دھروں ہی کرن کارے (11)

ایہہ گل ظاہر کردی اے کہ عزیز مصر دا ایہہ کہنا اوس دور دے رجحان دی عکاسی سی۔ کیوں جے ایہہ ارشاد خداوندی نہیں کیوں جے قرآن نے کسے وی طور عورت نوں مرد توں کمتر نہیں گردانیا البتہ عورت دی تخلیق مرد دی پہلی توں ہوئی اے۔ علامہ قرطبی لکھدے نیں:

”در اصل عورت کو پہلی سے تشبیہ دی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ عورت کی خلقت کی ابتداء پہلی سے کی گئی ہے اس کا حال پہلی ہی کی طرح ہے اگر اس کی کچی کو سیدھا کرنا چاہو گے تو وہ ٹوٹ جائے گی تو جس طرح پہلی کے ترچھے پن کے باوجود اس سے کام لیا جاتا ہے اور اس کے خم کو دور کرنے کی کوشش نہیں کی جاتی۔ اسی طرح عورتوں کے ساتھ نرمی اور رفع کا معاملہ کرنا چاہیے ورنہ سختی کے برتاؤ سے خوشگواہی کی جگہ تعلق کی شکست و ریخت کی صورت پیدا ہو جائے گی۔“ (12)

زنانی دی تخلیق محبت دے اظہار تے اداسی دور کرن لئی کیتی گئی۔ یعنی نازنخور زنانی دا بنیادی خاصہ اے۔ نازک اندام ہون پاریں پہلی توں تخلیق شدہ ایس صنف نازک نوں ہر مذہب، ہر دور تے ہر پیغمبر دا ہم رکاب رکھیا گیا۔ ڈھیر مذہب ایہدی پرستش تے پوجا دی کر دے رہے تے آج وی کر رہے نیں۔ ایس تمام آدر دے باوجود جس ویلے حد توں ودھ بوجھ چکدیاں اوہدی چلک جواب دے جاندی اے فیراوہ ٹٹ جاندی اے اوہدی جنس اجیہی جنس اے جیہڑی اک واری ٹٹن توں بعد فیراوہ

اپنی ٹل تے نہیں آؤندی۔ علامہ ہوراں دا بیان ایس دا واضح عکاس اے۔ تلمیح آدم و ابلیس توں بعد حضرت زکریا علیہ السلام دی اسرائیلی تلمیح وی صوفی شاعراں اپنی شاعری دا حصہ بنائی اے۔ اگرچہ حضرت زکریا دی تلمیح قرآن پاک وچ موجود اے پر درخت دا واقعہ اسرائیلیات توں اے۔ ایسے طرحاں حضرت زکریا دے درخت وچ پناہ لین دا واقعہ قرآن توں ثابت شدہ نہیں البتہ مولانا حفظ الرحمن نے ایس نوں تاریخ ابن کثیر توں روایت کیتا اے پر ایہہ روایت اسرائیلیات تے مبنی اے کہ:

”یہود نے حضرت یحییٰؑ کو شہید کر دیا تو پھر زکریاؑ کی طرف متوجہ ہوئے کہ ان کو بھی قتل کریں۔ زکریاؑ نے جب یہ دیکھا تو وہ بھاگے تاکہ ان کے ہاتھ نہ لگ سکیں سامنے ایک درخت آ گیا اور وہ اس کے شکاف میں گھس گئے ان کو نکلنے پر مجبور کرنے کی بجائے درخت پر آ را چلا گیا۔ جب آ را زکریاؑ پر پہنچا تو خدا کی وحی آئی اور زکریاؑ سے کہا گیا اگر تم نے کچھ بھی آہ و زاری کی تو ہم یہ سب زمین تہ و بالا کر دیں گے اور اگر تم نے صبر سے کام لیا تو ہم بھی ان یہود پر فوراً غضب نازل کریں گے چنانچہ زکریاؑ نے صبر سے کام لیا اور اف تک نہ کی اور یہود نے درخت کے ساتھ ان کے بھی دو ٹکڑے کر دیئے۔“ (13)

ایہو اسرائیلی تلمیح وارث شاہ کول وی موجود اے۔ استحضار ”توکل اللہ“ دی مثال واضح کیتی گئی اے کیوں جے اللہ دی امان دشمن توں فرار دارستہ ہوسکدی اے پر مادہ جنساں ایس توں پناہ نہیں دے سکدیاں تے انسان دا انجام سوائے فناء دے کچھ نہیں ہوندا۔ ایہہ تلمیح دیگر مذہباں توں ثابت شدہ اے پر قرآن وچ مذکور نہیں۔ وارث شاہ ایہدی وضاحت کچھ انج کردے نیں:

۔ بھل ذکر یے لئی پناہ ہیہزم آرے نال اوہ چیردہ پچاہ ہويا (14)

یعنی انبیاء دی معمولی جیہی خطاء تے وی اوہناں دی پکڑ ہو جاندی ای ایسے طرحاں حضرت یوسفؑ دی تدفین توں متعلقہ واقعہ قرآن توں ثابت شدہ نہیں سکوں اسرائیلیات توں متعلقہ اے۔ ایس بارے احسن القصص وچ مذکور اے:

۔ لہجہ پیا تابوت میانوں موسیٰ کڈھ لیا

وچ کنعان گیا لے مصروں پاس پدر دفنایا (15)

حضرت یوسف نے ڈھیر لمبی عمر پائی اپنیاں کئی نسلوں دیکھیاں پر اوہناں دی موت توں بعد دفنوں دا عمل وی اسرائیلیات توں سامنے آؤندا قرآن پاک وچ ایس معاملے وچ چپ دسدی اے۔ انجیل وچ ایس وصیت نوں واضح بیان کیتا گیا اے کہ حضرت یوسف نے اپنے دفن لئی فلسطین دی سرزمین بارے تاکید کیتی سی۔ حضرت یوسف نے مرن توں پہلے اپنے خاندان والیاں توں وعدہ لیا سی کہ مرن توں بعد مینوں مصر وچ دفن نہ کرنا بلکہ فلسطین وچ دفنانا ایس بارے توراۃ وچ اے:

”اور یوسف اور اس کے باپ کے گھرانے نے مصر میں سکونت کی اور یوسف ایک سو دس برس جیا اور یوسف نے افرائیم کے لڑکے جو تیسری پشت تھے دیکھے اور منسی کے بیٹے نکیر کے بیٹے بھی یوسف کے گھٹنوں پر پالے گئے اور یوسف نے اپنے بھائیوں سے کہا میں مرتا ہوں اور خدا یقیناً تم کو اس سرزمین جسکی بابت اس نے ابراہام اور اسحق اور یعقوب سے قسم کی ہے لیجائے گا اور یوسف نے بنی اسرائیل سے قسم لے کر کہا خدا یقیناً تم کو یاد کرے گا اور تم میری ہڈیوں کو یہاں سے لیجاؤ سو یوسف ایک سو دس برس کا بوڑھا ہو کر مر گیا اور انہوں نے اس میں خوشبو بھری اور اسے مصر میں صندوق میں رکھا۔“ (16)

اوہناں دے مرنے اوہناں نوں مصر وچ اک صندوق وچ پا کے دب دتا کئی سو سال بعد حضرت موسیٰ علیہ السلام نوں جدوں سب پتہ لگا تے انجیل موجب اوہناں نے حضرت یوسف دیاں ہڈیاں نوں مصر توں لے جا کے فلسطین وچ دفنوں دا آہر کیتا۔ ایہہ سارا معاملہ اسرائیلیات تے مبنی اے تے قرآن وچ ایس دی تصدیق نہیں۔ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں ایس اسرائیلی تلمیح نوں قصہ احسن القصص دا حصہ بنایا اے۔ ایہدے بعد انجیل وچ دسیا گیا اے کہ:

”اور موسیٰ نے یوسف کی ہڈیاں ساتھ لیں کیوں کہ اس نے بنی اسرائیل کو تاکیداً قسم دے کر کہا تھا کہ خدا یقیناً تمہاری خبر گیری کرے گا تم یہاں سے میری ہڈیاں اپنے ساتھ لے جاؤ۔“ (17)

اسرائیلیات موجب ایس امر نوں حضرت موسیٰ علیہ السلام نے توڑ چاڑھیا۔ کلاسیکل قصیاں وچ اگلی اسرائیلی تلمیح حضرت ادریس نال وابستہ اے۔ اگرچہ قرآن پاک و حضرت ادریس دا ذکر سورۃ مریم

تے سورۃ الانبیاء وچ موجود اے پر روح قبض کرن دا واقع اسرائیلی تلمیح اے۔ ایس دا ذکر مولوی غلام رسول ہوراں قصہ احسن القصص وچ درج کیتا اے ایس تلمیح دی وضاحت قرآن توں پچھے دسویں صدی اے پر قرآن توں ثابت نہیں۔ حضور ﷺ دی حضرت ادریسؑ نال ملاقات معراج دے دوران چوتھے آسمان تے ہوئی سی ایس بارے اک غیر مستند روایت اے جیہڑی قصص الانبیاء وچ مذکور اے:

”اللہ تعالیٰ نے حضرت ادریسؑ پر ایک مرتبہ وحی نازل فرمائی۔ اے

ادریس! تمام اہل دنیا جس قدر روزانہ کام کریں گے ان کے برابر

میں تم کو ہر دن اجر عطا کروں گا حضرت ادریسؑ نے یہ سنا تو ان کو یہ

خواہش پیدا ہوئی کہ میرے اعمال میں روز افزوں اضافہ اور اس لیے

عمر کا حصہ طویل ہو جائے تو اچھا ہے۔“ (18)

اوہناں اک فرشتے نال ایس دا ذکر کیتا تے آکھیا کہ موت دے فرشتے نال گل کر کہ نیک عمل لئی بہتا ویلا مل جائے اوہ آپ نوں اپنیاں ہانہواں تے بہا کے فرشتہ موت ول گیا تے چوتھے آسمان تے اوس نال ملاقات ہو گئی اوس ساری گل سنن بعد پچھیا کہ ادریسؑ کتھے نیں اوس آکھیا میری کنڈ تے بیٹھے نیں اوہ آکھن لگا کہ مینوں رب دا حکم سی کہ چوتھے آسمان تے میں ادریسؑ دی روح قبض کرنی سی۔ اوس اوسے ویلے روح قبض کر لئی ایس غیر مستند واقع نوں مولوی غلام رسول عالپوری نے بطور تلمیح ورتیا اے:

جاں ادریس خدائے حکم چھوڑ زمیں سدھایا (19)

اگرچہ اسرائیلیات تے مبنی تلمیحات دی تعداد محدود اے پر ایس دے باوجود ایہہ ایس گل دا موئہ بولدرا ثبوت نیں کہ کلاسیکل قصیاں دے شاعران نے کسے وی مذہبی جہت نوں تریہیا نہیں چھڈیا۔

حوالے

1- ہمایوں عباس شمس، کتب تفاسیر میں اسرائیلی روایات، (لاہور: سنگت پبلشرز، 2004ء)،

- 2- ابن تیمیہ، مجموعہ فتاویٰ، (بیروت: دارالکتب، جلد 13، 1988ء)، 366۔
- 3- غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2000ء)، 29۔
- 4- شریف صابر (مرتبہ)، ہیر وارث شاہ، (لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، 1986ء)، 307۔
- 5- حفظ الرحمن، محمد، قصص القرآن، (لاہور: مکتبہ مدینہ اردو بازار، س ن)، 50۔
- 6- شریف صابر، 287۔
- 7- حفظ الرحمن، محمد، 50۔
- 8- فقیر محمد فقیر، مرتبہ، مرزا صاحبان از حافظ برخوردار، (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1965ء)، 29۔
- 9- حفظ الرحمن، محمد، 50۔
- 10- شریف صابر، 127۔
- 11- ادبی، 305۔
- 12- ہاپوں عباس شمس، کتب تفاسیر میں اسرائیلی روایات، (لاہور: سنگت پبلشرز، 2004ء)، 15۔
- 13- حفظ الرحمن، محمد، 278۔
- 14- شریف صابر، 315۔
- 15- غلام رسول عالمپوری، 286۔
- 16- انجیل مقدس، باب پیدائش، 22-26۔
- 17- ادبی، باب خروج، 19۔
- 18- حفظ الرحمن، محمد، 278۔
- 19- غلام رسول عالمپوری، 19۔